

Historikerne og landboreformerne

TRADITIONER OG PROBLEMER

AF

OLE FELDBÆK

Både samtiden og eftertiden har opfattet stavnsbåndsløsningen i sommeren 1788 som det samlende symbol for det lovkompleks og det begivenhedsforløb, der på mindre end en menneskealder forandrede det danske samfund og bestemte udviklingen hen imod det Danmark, vi kender idag.

Om én ting i den forbindelse har danske historikere kunnet enes. Det, der skete i årtierne omkring 1788, var virkelig betydningsfuldt.

Før reformerne havde størstedelen af landbefolkningen levet i de 5.000 landsbyer, hvor hver enkelt bondegård kunne have op til 100 lange, smalle agerstrimler fordelt over landsbyfællesskabets jorder. Efter reformerne var to trediedele af fællesjordene på øerne blevet udskiftet, hvorved hver gård fik sin egen jordlod, og i Jylland halvdelen. For at udskiftningen skulle være landbrugsmæssigt rationel, havde det endvidere været nødvendigt at nedbryde en del af gårdene i de gamle landsbyer og flytte dem ud på de nye lodder. På Sjælland betød det, at to ud af hver fem gårdmandsfamilier flyttede ud fra den landsby, der siden den tidlige middelalder havde været slægtens hjem og rammen om arbejdslivet: et kulturbrud, fra fællesskab til individualisme, hvis betydning man knap kan fatte. I Jylland og på Fyn blev »kun« mellem ti og tyve procent af gårdene flyttet ud – dels fordi andre udskiftningsmodeller blev brugt, dels fordi bebyggelsesstrukturen i Nord- og Vestjylland i forvejen var præget af spredt bebyggelse og enkeltgårde.

Reformerne efterlod et andet Danmark – også hvad angik ejendomsretten til jorden. Før reformerne havde 75 procent af jorden været ejet af

Afsnittet om historikerne og landboreformerne gengiver en meddelelse i Videnskabernes Selskab 3.3.1988, som udvidet med afsnittet om forskningsproblemerne blev holdt som foredrag i Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie 21.9.1988.

nogle få hundrede godsejerfamilier – og yderligere ti procent af en enkelt storgodsejer: kronen. Efter reformerne var halvdelen af de henved 60.000 bønder blevet ejere af deres fæstegårde.

Og de henved 30.000 gårdmænd, der efter reformerne fortsat var fæstere, havde nu kun navnet tilfælles med de gamle fæstebønder. Den vilkårlighed, der havde præget det gamle samfund – eller som ihvertfald havde været mulig i det gamle samfund – var nu afløst af retssikkerhed og forudsigelighed. Bonden kunne herefter ikke sættes fra gården uden en retskendelse; han kunne ikke holdes ansvarlig for skader og mangler, som ikke ved fæstets indgåelse var blevet konstateret i en lovlig synsforretning; hans hoveri kunne ikke ensidigt øges af godsejeren, som heller ikke længere havde ret til at prygle fæstebonden og hans kone – endsige straffe med træhest, halsjern og hundehul. Efter reformerne var der reelt ikke forskel på en fæstebonde og en selvejerbonde. I gode år var det mere lønsomt at være selvejer, men i dårlige år var det trygt for fæstebonden at have en godsejer at falde tilbage på.

Enigheden blandt historikerne rækker derimod ikke til, hvordan reformerne skete, og hvorfor. Skiftende generationer af historikere har formuleret deres opfattelse af reformerne. Og hver enkelt generations opfattelse har klart været præget af dens eget historiesyn og dens egen samtidsopfattelse; hvad de betragtede som drivkræfterne bag den historiske udvikling, og hvordan deres eget samfund var – eller burde være.

Den forskning omkring landboreformerne, som vi møder, afspejler ikke en heroisk og samlet indsats for at forstå og forklare et komplekst fortidigt fænomen i dets helhed. Hvad vi møder, er en række individuelle forskere, der – med knappe ressourcer og stillet over for et vældigt og heterogent kildemateriale – har formået at fremlægge værdifuld forskning inden for afgrænsede aspekter af reformkomplekset – og som har fulgt disse forskningsresultater op med forklaringsforsøg af mere programmatisk art.

På den anden side er der – på basis af den seneste forskning – i disse år ved at tegne sig konturerne af en ny opfattelse af landboreformerne, som jeg afslutningsvis vil komme ind på. Selv om den forekommer så enkel og selvfølgelig, at det føles helt beklemmende at pege på den som ny. Nemlig, at der snarere end traditionens opfattelse af reformer fra oven: af et kongebud, synes at være tale om reformer fra neden: at agrarsamfundets omdannelse skete på dets eget initiativ og for egen kraft.

Kongen bød – – –

Samtidens egen opfattelse var klar og konsistent. Kongen gav bonden friheden – og sit kongelige ord på, at den frihed aldrig ville kunne

tilbagekaldes eller indskrænkes. Ganske vist var Christian den Syvende gal. Det vidste enhver, der ville vide det. Men det var kongens søn, kronprins Frederik, der traf den afgørende beslutning om bondens frihed, og ædle aristokratiske reformatorer gjorde med ét slag op med generationers ufrihed og ulighed. Danmarkshistoriens gang blev bestemt af de store personligheder, der handlede i overensstemmelse med oplysningstidens og humanitetens ideer. I et revolutionens og reaktionens Europa fulgte Danmark sin egen vej: den stille og rolige, uden dramatik og vold. Som man havde gjort det i 1660, da enevælden afløste adelsvælden. Og som man skulle gøre i 1848, da enevælden skænkede landet en fri forfatning, og påny i 1901, da Christian den Niende og Estrup uden sværds slag veg pladsen for parlamentarismen.

Denne reformopfattelse blev skabt allerede i reformtiden. Sådan fremstillede enevælden det i de mange reformlove, som blev oplæst på herredstingene – og i mange tilfælde også fra prædikestolene og på landsbystævnerne. Friheden var kongens landsfaderlige gave til sine taknemmelige undersåtter.

Og så tidligt som i 1792 blev denne reformopfattelse mejslet i sten. Den sommer lagde kronprins Frederik grundstenen til Frihedsstøtten uden for Københavns Vesterport, til evigt minde »om de landsfaderlige velgerninger, Hans Majestæt i vore dage har bevist den hæderlige bondestand«.

Initiativtagerne til landsindsamlingen – en lille gruppe embedsmænd med egne politiske ambitioner – karakteriserede sig selv som »enige og taknemmelige borgere«. Og på obeliskens sider – i et sprog, der skulle føre tanken hen på en runesten fra Danmarks oldtid – kunne enhver herefter læse, hvad der var sket, og hvorfor.

KONGEN BØD / STAVNSBAANDET SKAL OPHØRE / LANDBOELOVENE GIVES ORDEN OG KRAFT / AT DEN FRIE BONDE KAN VORDE KIEK OG OPLYST / FLITTIG OG GOD / HÆDERLIG BØRGER / LYKKELIG.

Positivt læst meldte Frihedsstøtten, at kongen ved at ophæve stavnsbåndet og udstede reformlovene havde sikret, at bonden ville blive en respekteret og ligeværdig borger: forsvarsvillig, uddannet og driftig. Og at bonden som menneske ville blive lykkelig, med alt, hvad oplysningstidens optimisme – på Schillers og Mozarts tid – lagde i det begreb.

Men: læst negativt meldte Frihedsstøtten også om, hvordan Danmark havde været, før kongen bød: et tilbagestående samfund, retsløst og vilkårligt, med onde godsejere, brutale ridefogeder, og kuede hovbønder på træhesten.

Denne reformopfattelse blev skabt af enevældens egne politikere, der havde deres egne langsigtede politiske mål, og af enevældens embeds-

mænd, der kunne bruge reformtidens friheds- og lighedsideer til at hæve sig selv – og ikke andre – op på niveau med det gamle samfunds jordejende overklasse.

Reform-konceptet

Reform-konceptet rummede således tre aktører. Bonden: som fællesbetegnelse for hele den kuede og passive landbefolkning. Godsejeren: de få, der egoistisk stod fremskridtet imod. Og kongen: den aktive, der gengav bonden den frihed, han en gang havde haft, men siden mistet, som følge af adelsvælde og godsejermisbrug.

Før vi følger forskningsforløbet gennem 200 år, er det imidlertid nødvendigt at pege på tre forhold, der hver for sig og sammen har præget denne forskning: nemlig dens indirekte karakter, de ældre historikers skrivemåde, og selve begrebet: reformer.

Med forskningens indirekte karakter hentyder jeg til, at der i virkeligheden aldrig er skrevet en videnskabelig monografi om landboreformerne. Reformerne er blevet behandlet dels i form af specialforskning omkring enkelte aspekter af reformkomplekset – ofte afsluttet med et perspektiverende eller spekulativt afsnit, dels i form af oversigtsfremstillinger og programmatisk artikler, uden eller kun med et begrænset forskningsgrundlag. En egentlig videnskabelig debat foreligger derfor heller ikke.

Når jeg har nævnt de ældre historikers skrivemåde, hænger det sammen med det problematiske ved – i et kort referat – at yde deres tankegang fuld retfærdighed. De skrev for dannede mennesker med en indforstået for-viden; ofte er afhandlingens sigte ret bredt; og historikere har endvidere altid betragtet det som en dyd at anskue og vurdere deres problemer nuanceret. Vanskeligheden ligger derfor ikke i at gengive, hvad de siger, men derimod i at bestemme de enkelte udsagns relative vægt.

Endelig har selve begrebet: reformer formentlig spillet en væsentlig rolle for forskningen. Selve det forhold, at det, der skete i årene omkring 1788, altid er blevet kaldt »reformerne«, »reformperioden« eller »de store landboreformer«, har uvilkårligt fastholdt forskerne på det politiske og lovgivningsmæssige aspekt: på reformer fra oven, og virket bremsende på en alternativ tolkning.

Tre jubilæer

Det er karakteristisk, at historikernes engagement i landboreformerne især har manifesteret sig i forbindelse med jubilæerne: i halvtredsåret, i

hundredeåret, og i ethundredehalvtredsåret. Af samme grund er det holdningerne og problemerne fra tiden omkring 1838, 1888 og 1938, der navnlig har sat deres præg på opfattelsen af reformperioden.

Jubilæet i 1838 blev præget af den døende enevælde. Videnskabernes Selskab udskrev en prisopgave om den store aristokratiske reformskikkelse Christian Ditlev Reventlow: »Kongens Embedsmand og Statens Borger« – og den unge statistiker A. F. Bergsøes publicerede besvarelse fastholdt og udbyggede opfattelsen af reformer fra oven.

To andre bidrag til stavnsbåndsjubilæet var derimod klart præget af modsætningsforholdet mellem den gryende liberale opposition og det konservative styre. Da Grundtvig – der først året før var blevet benådet for sin livsvarige censurdom – holdt sine berømte Mands Mindeforelæsninger, kunne hans fremhævelse af frihed og folkelighed ikke undgå at kontrastere mærkbart med Frederik den Sjettes »Vi alene vide« og embedsmandsvældet. Modsat fremhævede historikeren C. F. Wegener i folkebogen Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde, der udkom i 1843, stærkt den afdøde konges velgerninger mod bondestanden, og bidrog dermed til at videreudvikle den kongetroskab blandt bønderne, som den politiske ledelse i 1788 bevidst havde tilsigtet.

Ved jubilæet i 1838 blev landboreformerne således anskuet i en aktuel politisk sammenhæng, og brugt politisk. Men uanset politisk engagement var ingen i 1838 i tvivl om, at reformerne halvtreds år før skyldtes et kongebud.

1838 havde været et stilfærdigt jubilæum. Hundredeåret i 1888 blev derimod markant, såvel politisk som forskningsmæssigt. Jubilæet fandt sted midt i provisorietiden, på et tidspunkt, hvor forfatningskampen var på sit højeste. Historikerne drog ud, mand af hus, for at demonstrere, at historie nu var blevet et moderne, udadvendt universitetsfag, baseret på videnskabelig kildekritik og kildeudgivelse. Den forskning, jubilæet foranledigede, var af høj kvalitet. Men den var ikke – og kunne ikke være – politisk neutral. Skildrede historikeren bondens situation i århundrederne før reformerne sort i sort, bidrog det uundgåeligt til at give partiet Venstre en historisk legitimering i dets kamp mod Estrups godsejer-Højre. Betonede man omvendt, at det gamle samfund havde været et bedre samfund, end traditionen ville det, styrkede det selvforståelsen i konservative kredse, der lagde vægt på kontinuitet snarere end brud i den historiske udvikling.

Til den første gruppe kan henføres historikeren J. A. Fridericia, der dels for Venstre-akademikernes Studentersamfund udsendte Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede, dels udgav kildesamlingen Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets

Historie – med en videnskabeligt uklanderlig editionsteknik, men med et sigte og en kildeudvælgelse, der klart markerede hans – og formentlig også vennen Kristian Erslevs – politiske ståsted og sympati.

I den anden gruppe møder vi den unge konservative jurist og historiker Johannes Steenstrup, der aggressivt vendte sig imod denne opfattelse, og imod den nationale lammelse efter 1864. I den lødige forskningsbaserede foredragspublikation: *Den danske Bonde og Friheden* advarede han skarpt mod »en vis klynkende anskuelse af fortiden«, der fremstillede Danmark som et uretens, uklogskabens og underkuelsens land, blandt andet fordi man anlagde nutidens syn på fortiden.

Fagets førstemand, professor Edvard Holm, gik en anden vej. Lige som Københavns Universitet ærbødigt, men umisforståeligt markerede det, da det i efteråret 1888 fejrede Christian den Niendes 25-års regeringsjubilæum, anså også Edvard Holm forfatningskampen for en ulykke for land og folk. Som historiker – og som hovedtaler ved folketøget fra Christiansborg til Frihedsstøtten den 20. juni 1888 – fremmanede han friheden i 1788 som et forbillede for sin samtid. Frihed og frihedsbegreber fik derfor også en fremtrædende placering i hans forskningsbidrag til jubilæet. Det var tilfældet i den store og den dag i dag centrale afhandling om *Den offentlige Mening og Statsmagten i reformperioden*, som han skrev til Universitetets indbydelsesskrift til regeringsjubilæet. Og det var tilfældet i hans smukke bog *Kampen om Landboreformerne*, der ligeledes fremkom i 1888. Allerede bogens motto markerede dens sigte: »Det er mindre et lands frugtbarhed end dets indbygges frie stilling, hvoraf dets produktions rigdom afhænger«. Udtrykt af den, der mere end nogen anden havde argumenteret for den politiske magtdeling: Montesquieu. Bogen bragte en indgående analyse af kampen om reformerne i den politiske ledelse og i offentligheden, med en kraftig markering af frihedsideernes og den offentlige menings betydning, dengang og på Holms egen tid, og slutordene hyldede den danske model: evolution, ikke revolution.

Det både på kort og på langt sigt interessanteste forskningsbidrag til jubilæumslitteraturen i 1888 kom imidlertid fra en mand uden for historikernes kreds: nationaløkonomen V. Falbe-Hansen, som udsendte to-bindsværket *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt*. Som professor i statsøkonomi og statistik var hans udgangspunkt et andet end historikernes, og han formåede at levere det hidtil bedste enkelte forklaringsforsøg på, hvad landboreformerne var, og hvorfor de blev gennemført.

På basis af et efter den tids forhold acceptabelt statistisk materiale om befolkningsudvikling, ejendomsforhold, produktion og priser har han fortjenesten af – som den første – endegyldigt at have kædet landborefor-

merne sammen med den lange højkonjunktur, der satte ind allerede omkring 1750. Samtidig slog han fast, at effekterne af reformlovene og konjunkturudviklingen ikke lod sig adskille.

Et interessant træk ved bogen er, at Falbe-Hansen på flere områder viser, at den faktiske omdannelse af agrarsamfundet fandt sted, før reformlovene blev udstedt. Mest markant er hans påvisning af den påfaldende tidlige udskiftning og udflytning, der fandt sted i det meste af Jylland samt på Fyn. Samtidig er det imidlertid karakteristisk, at han direkte vægrer sig ved at drage konklusioner af disse iagttagelser, med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt der virkelig var tale om reformer fra oven, som følge af kongebud og lovgivning. De koncise iagttagelser følges i stedet op af nærmest besværgende passager om, at det alligevel var stavnsbåndsløsningen, hoveriafløsningen og den sene udskiftnings- og udflytningsforordning fra 1792, der for alvor satte gang i reformerne. Om det skyldtes en overdreven respekt for den historiske sagkundskab eller de uvilkårlige fikseringer og indsnævringer af synsfeltet, der kan følge med affattelsen af jubilæumsskrifter om et lovgivningskompleks, må stå åbent. En kendsgerning er det, at den idérige nationaløkonom veg tilbage for at sætte de spørgsmålstejn ved den nationale myte, som hans forskning klart satte ham i stand til. I 1888 fastslog Falbe-Hansen, at »kronprins Frederik og hans mænd gennemførte den moderne samfundstanke, frihedsprincippet«, der indvarslede liberalismens lyse sommer i Danmark. Selv brugte han ikke sine præmisser for en anden konklusion, og historikerne så dem ikke.

Derfor blev jubilæumsåret 1888 nok vigtigt i kraft af de mange og nye forskningsresultater, der klart nuancerede billedet af 1788 og reformperioden. Men hverken Steenstrups kritik af traditionens ekstremt dystre billede af det gamle samfund eller Falbe-Hansens iagttagelser af faktiske forløb, der var uforenelige med forestillingen om reformer fra oven, kom til at øve nogen indflydelse på historikerne og på den nationale selvforståelse. I 1888 kunne eller ville man ikke give afkald på traditionen fra 1788. Det kunne eller ville man heller ikke i 1938, da ethundredehalvtredsåret for stavnsbåndsløsningen blev fejret.

Mellem 1938 og 1888 lå en verdenskrig og en verdenskrise. Det 19. århundredes ureflekterede fremskridtoptimisme var for evigt forsvundet. Og jubilæet i 1938 fandt ydermere sted i fascismens og nazismens skygge, med en truende udsigt til en ny verdenskrig.

I 1938 var det landets hovederhverv – det danske landbrug – der fejrede sig selv. For den store Landbrugsudstilling skrev historikeren Fridlev Skrubbeltrang bogen *Den danske Bonde 1788-1938*, med en fremhævelse af alle samfundsklassers ret og værdighed, der klart var

vendt mod 1930'ernes antidemokratiske og asociale ideologier. Den lødige popularisering var baseret på en forskningsindsats, der i 1940 gav forfatteren doktorgraden for den originale socialhistoriske disputats *Husmand og Inderste. Studier i sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*. Bogen om *Den danske Bonde* er nyskabende ved definitivt at bryde med forestillingen om bonden som repræsentant for hele landbefolkningen, idet den understreger landbosamfundets skarpe classeskel, og påviser, at prisen for landboreformerne blev betalt af husmændene og landarbejderne. Afgørende i denne sammenhæng er det imidlertid, at 1788-traditionen fastholdes. Skrubbeltrang var i 1938 villig til at medgive, at reformerne for en del skyldtes tidens nye tanker og fremskridtsvenlige godsejeres private reformforsøg. Men »afgørende blev det, at regeringen med held tog sagen i sin hånd og gennem lovgivningen ikke blot støttede en rigere økonomisk udvikling for landbruget, men fastslog og værnede bondens frimandsrettigheder og bestemte hans pligter«.

Med denne fastholdelse af traditionen om reformer fra oven kan det ikke undre, at Christian Ditlev Reventlow og hans indsats blev skildret i et næsten forklaret skær – en genklang af Erik Arups karakteristisk sytten år tidligere: »den ædleste statsmand Danmark har fostret«.

For Landhusholdningsselskabet skrev historikeren Hans Jensen i 1938 det hastige biografiske rids af Christian Ditlev Reventlow, baseret på den samme grundopfattelse af reformerne, og med den forventelige fremhævelse af hans rolle i den fredelige danske revolution.

1930'ernes Danmark var imidlertid ikke et fredeligt samfund, og det var historikersamfundet heller ikke. I 1938 stod de danske historikere delt i to lejre, fylket om de stridende professorer Aage Friis og Albert Olsen, men reelt skilt af uforenelige historiesyn og samtidsopfattelser – en strid, der for offentligheden kulminerede med injuriersagen i Helsingør byret i 1939 mellem Erik Arup og Vilhelm la Cour.

To år før jubilæet i 1938 havde Hans Jensen forsvaret sin disputats: bind I af værket *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, med dens programmatisk undertitel: *Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*. Såvel titel som undertitel afspejlede den nye erkendelse af statens magt og muligheder, som 1930'ernes økonomiske krisepolitik havde demonstreret. Og det samme gjorde det begreb, som Hans Jensen mente at se som det centrale og gennemgående i enevældens og folkestyrets agrarpolitik: »den socialpolitiske linie i den danske landborets historiske udvikling«. Intet sted i disputatsen præciserede Hans Jensen imidlertid, hvad han forstod ved dette 30'ernes modeord: socialpolitisk. Da han samtidig udelukkende baserede sin undersøgelse på periodens lovgivningsmateriale og debatliteratur, kan det vanskeligt undre, at bogen fra

så godt som alle sider blev mødt med skarpe metodiske indsigelser. Indsigelser, som var berettigede, men som ved deres mængde og intensitet kom til at skygge for de kvaliteter, som dette dristige forsøg på en analyse af de lange linier i udviklingsforløbet også rummede. Blandt andet det oversete, men rigtige synspunkt, at reformerne styrkede den danske enevælde politisk og administrativt, ved at eliminere det feudale godsejerelement mellem kongen og hans undersåtter.

Med dette sigte måtte Dansk Jordpolitik nødvendigvis stå for opfattelsen af landboreformerne som reformer fra oven, i dens mest udtalte form. Disputatsen repræsenterede på næsten udfordrende vis traditionens idealistiske og personorienterede reformopfattelse. Hans Jensen vendte sig da også udtrykkeligt mod den understregning af reformernes økonomiske karakter, som Falbe-Hansen havde introduceret, og som den materialistiske historiker Albert Olsen i sin nyvurdering af merkantilismen klart havde tilsluttet sig: en synsmåde, Hans Jensen kaldte »et eksempel på en alt for bastant og enstregen historiefattelse«.

Hermed gjorde Hans Jensen reformopfattelsen til en del af 1930'ernes danske historikerstrid. Ingen ventede nemlig, at Albert Olsen ville tage denne kritik siddende. I et jubilæumsforedrag i Historisk Samfund i 1938 – publiceret i tidsskriftet *Scandia* året efter – kom svaret, med den voldsomhed, der både var Olsens og tidens. I *Samtidens Syn på den danske stavnsbundne Bonde* – som foredraget hed – var det Albert Olsen magtpåliggende at markere sin sunde realisme over for en efter hans mening naiv idealisme og en forældet liberalistisk anskuelse. Den røde tråd i den merkantilistiske stats politik var efter hans vurdering opretholdelsen af bondegårdene, for dermed at opretholde folketal og skatteindtægter. Et udtalt fiskalt forklaringsforsøg på landboreformerne, som senere historikeren Jens Holmgaard ved flere lejligheder har gjort sig til talsmand for.

Lige som Falbe-Hansens økonomiske analyse af reformforløbet i 1888 var et vigtigt bidrag til forståelsen af reformperioden – vel at mærke: inden for traditionen: reformer fra oven – var Albert Olsens understregning i 1938 af de samfundsøkonomiske og fiskale motiver hos den enevældige statsmagt en meget væsentlig landvinding. I endnu højere grad end for Falbe-Hansens vedkommende må det imidlertid undre, at Albert Olsen med sin erklærede materialistiske historiefattelse holdt sig inden for traditionen fra 1788, og at hans marxistiske skoling ikke fik ham til at koncentrere sin opmærksomhed om samfundsformationens basis, snarere end dens overbygning.

Flere forklaringer kunne tænkes. Afgørende er det imidlertid, at det stadig var modsætningsforholdet mellem den onde godsejer og den kuede

fæstebonde, der tegner billedet. For Albert Olsen forblev landboreformerne reformer fra oven. Og selv om han ikke var blind for Christian Ditlev Reventlows bevidste brug af pressen til påvirkning af den offentlige mening, anså han ham dog for at være »en varm og oprigtig bondeven«.

Også i 1938 viste reformtraditionen fra 1788 sig i stand til at rumme historikere med væsensforskellige historiesyn og samtidsopfattelser.

En alternativ reformopfattelse

De seneste tyve år har – ikke overraskende – været præget af flere forskere og mere forskning. Når det gælder reformperioden, har det været betydningsfuldt, at tyngdepunktet omsider er flyttet fra residensslottet og regeringskollegierne ud i agrarsamfundet: til godserne, til bondegårdene, og til husmands- og landarbejdermiljøet.

Denne forskning har givet os megen ny viden. Men det er karakteristisk, at de i denne sammenhæng interessanteste forskningsresultater skyldes inspiration fra andre fag og områder. Den politiske videnskab har således inspireret til et mere realistisk syn på den enevældige stats muligheder og begrænsninger, og til at betragte de agerende personer som bevidste politikere. Af samfundsvidenskaberne er historikerne blevet inspireret til at betragte bonden som politisk aktør, ikke blot i lokalsamfundet, men også i forhold til regering og administration. Og til at se forholdet mellem godsejer og fæstebønder som et kompliceret balancesystem af ydelser og modydelser, hvor bonden besad effektive magtmidler, blandt andet i form af hoveri-sabotage. Den demografiske forskning har påvist, at stavnsbåndstiden var en periode med omfattende indre vandringer og befolkningsbevægelser. Og erfaringer fra udviklingslandene har gjort det muligt at betragte det gamle landbrug som et hensigtsmæssigt overlevelseslandbrug med en betydelig fleksibilitet over for til eksempel befolkningsvækst. Landbrugsfaglig og jordbrugsvidenskabelig indsigt har historikerne derimod været påfaldende tøvende med at inddrage.

Falbe-Hansens iagttagelse i 1888 af udskiftningens og udflytningens tidlige start og udvikling, før reformlovene blev udstedt, rykkede en sten løs i fundamentet, når det gjaldt opfattelsen af landboreformerne som reformer fra oven. De interessante enkeltresultater af de seneste tyve års forskning har rykket betænkeligt mange sten løse af dette fundament. Påvisningen af de omfattende indre vandringer gør det således vanskeligt fortsat at betragte stavnsbåndsløsningen som afgørende for reformernes gennemførelse, ligesom den konstaterede stigende tryghed i fæstet for

gårdmændenes vedkommende gør det vanskeligt at fastholde styrets bondebeskyttende-socialpolitiske-lovgivning som epokegørende. Påvisningen af bøndernes magt- og manøvre muligheder over for deres godsejer, samt det forhold, at de grundlæggende var positive over for såvel udskiftning som udflytning – så længe de ikke fandt prisen og arbejdsindsatsen for høj – lader sig vanskeligt forene med traditionens billede af kuede og initiativløse bønder, der måtte lokkes og trues til at erkende deres eget bedste. Og politiske analyser af regeringens og de ledende skikkelsers dispositioner har efterladt et billede af en statsmagt, der tværtimod at beskytte bonden stiledede mod et kompromis, der overvejende tilgodeså godsejeren, samt at reformperiodens politikere – uanset deres personlige idealer – var villige til at strække sig langt for at holde sig ved magten.

Vi savner fortsat forskning på vigtige områder. For eksempel ved vi ikke, hvorfor de danske godsejere i løbet af knap en menneskealder bortsolgte halvdelen af den jord, deres magt som klasse var baseret på. På den anden side lader det sig ikke nægte, at der allerede nu er ved at tegne sig et nyt billede af landboreformerne: ikke som reformer fra oven, men som reformer fra neden.

Det er ikke ensbetydende med, at enevælden var imod reformerne. Enevælden ønskede faktisk den forandring, der fandt sted. Men det drejede sig grundlæggende om reformer på anden mands jord, og enevælden veg konsekvent tilbage for at krænke godsejernes lovfæstede ejendoms- og dispositionsret. Penge til selv at betale, hvad reformerne kostede, havde enevælden selvsagt ikke.

Ser vi på reformperiodens vigtigste forandring: udskiftningen og udflytningen, indskrænkede statens økonomiske støtte sig til nogle få og små symbolske præmiebeløb. Gennem sin lovgivning fjernede enevælden nogle praktiske barrierer, men dens væsentligste lovgivningsindgreb var formentlig tilladelsen til, at godsejeren kunne overvælge forrentningen af den investerede kapital på bønderne samt gennemtvinge en forhandling om forhøjet landgilde inden for fæsteperioden.

Ser vi på hoveriet, veg enevælden konsekvent tilbage for at stille krav til godsejerne. I stedet overlod den hoveriet til fri forhandling mellem den enkelte godsejer og hans bønder – samtidig med at den lod forstå, at den var indstillet på at støtte aftaler om et meget højt hoveri.

Ser vi endelig på udviklingen fra fæste til selveje, er det ubestrideligt, at statsmagten stillede lånekapital til rådighed. Men det er også ubestrideligt, at denne lånekapital – placeret i jord, og til maksimal rente – næppe bidrog til mere end 5.000 af de henved 30.000 selvejekøb, der fandt sted i reformperioden. I alt væsentligt kom kapitalen fra sælgerne

og køberne – og fra lokale långivere, der var enige om at betragte selvejekøb som en sund og god investering.

Men: selvom man accepterer, at landboreformerne formentlig vil vise sig at være reformer fra neden, efterlader det dog spørgsmålet, om enevælden slet ikke spillede en rolle? Var kronprins Frederik og hans regering uden indflydelse på den vældige forandring, der fandt sted? Og var Frihedsstøttens budskab meningsløst?

Efter min mening kan enevælden og reformpolitikkerne ikke tænkes ud af landboreformerne. På en række områder påvirkede statsmagten reformernes indhold, retning og tempo. Men enevælden synes konstant at have befundet sig i begivenhedernes periferi, ikke i deres centrum. Den afgørende drivkraft var en enighed mellem godsejere og bønder om, at reformerne var både nødvendige og ønskelige – samt enighed om, hvad parterne hver for sig skulle yde.

Men reformperiodens politikere havde formået at ride med på den forandringens bølge, der havde skabt et agrarsamfund med en ny balance: hvor bonden havde vundet, uden at godsejeren havde tabt. Enevældens vigtigste gevinst blev elimineringen af det feudale godsejer-element imellem kongen og hans undersåtter. Og enevældens politikere havde ikke fundet det vanskeligt at acceptere den nye balances pris. Prisen for enevældens kompromis med godsejerne om reformer, og for skabelsen af en ny, politisk loyal gårdmandsklasse, blev betalt af agrarsamfundets største gruppe: husmændene og landarbejderne.

Resultaterne af de seneste tyve års forskning lader sig således næppe forene med 1788-traditionen om landboreformerne: som reformer fra oven. De modsiger derimod ikke en alternativ opfattelse af begivenhederne: som reformer fra neden.

Men de rejser unægtelig et plausibilitetsproblem. I 1838 og i 1888 var reformopfattelsen i god overensstemmelse med historiesynet og samtidsopfattelsen hos den tids historikere. Og i 1938 gjaldt dette endnu for historikerne.

Problemet er derfor, at den alternative reformopfattelse harmonerer næsten alt for godt med historiesyn og samtidsopfattelse hos historikerne i tohundredeåret for stavnsbåndsløsningen.

Derfor er det også betryggende at vide, at ingen får det sidste ord.

Nogle reformproblemer

Afslutningsvis kan der være grund til at pege på nogle forskningsproblemer, som i disse år særligt trænger sig på.

Hvad enten man vælger at betragte reformerne som reformer fra oven

eller fra nedent, savner vi fortsat stærkt viden om stavnsbåndets reelle indhold og motiverne bag dets ophævelse, om udskiftningens og udflytningens drivkræfter og forløb, og om motiverne og mekanismerne bag udviklingen af selvejet.

Er man endvidere villig til at betragte landboreformerne som reformer fra nedent, bliver en nyvurdering af periodens politiske ledelse påkrævet. For selv om vi ikke længere kan betragte de agerende som styrende i traditionens forstand, kan de på den anden side ikke tænkes ud af et begivenhedsforløb, hvor enevælden som statsform og som styreform blev markant styrket.

For stavnsbåndet gælder det, at mens vi er rimeligt godt orienteret om baggrunden for dets oprettelse i årene efter tronskiftet i 1730, ved vi fortsat ret lidt om dets faktiske indhold i de 55 år, 1733-forordningen var gældende lov. Vi har altid vidst, at nogle godsejere misbrugte stavnsbåndet. Allerede i 1938 pegede Fridlev Skrubbeltrang på, at det navnlig var de små og økonomisk pressede godsejere, der gjorde det. Og for nylig har Birgit Løgstrup givet en række eksempler på, at karlene havde mange muligheder for at unddrage sig stavnsbåndet. Men stavnsbåndets betydning for godsøkonomien og bondegårdsøkonomien ved vi stadig meget lidt om.

Et særligt problem i forbindelse med stavnsbåndet er endvidere, at samtidig med at vidnesbyrdene om landbefolkningens uvilje mod landmilitsten er for mange og for klare til, at de lader sig afvise, kontrasterer denne uvilje markant med lovgivningens meget lempelige krav om søndagseksercits efter kirketid. Jens Holmgaard har for nylig – og med rette – peget på, at eksercitsen ikke fandt sted ved sognekirken, men ved spredt beliggende kirker i regimentsdistriktet, og at vejen for karlen vel kunne være tre mil ud, og tre mil hjem. Selv om eksemplerne stammer fra nogle tyndt befolkede jyske distrikter, understreger de nødvendigheden af, at historikerne begynder at interessere sig for stavnsbåndets militære indhold, og at inddrage det militære kildemateriale, fra militsregimenterne og fra de hvervede regimentter, hvor karlene i stigende grad blev stukket ind. Men dels ligger disse arkivalier jo ikke på landsarkiverne, men i Rigsarkivet. Dels går danske historikere traditionelt i en stor bue uden om militært kildemateriale.

Udskiftningen og udflytningen har længe været betragtet som den vigtigste enkelte komponent i reformkomplekset – klart vigtigere end den symboladede stavnsbåndsløsning. Og takket være Jens Holmgaards bidrag til den seneste udgave af *Trap Danmark*, i form af årstal for udskiftningen af hver enkelt af landets henved 5.000 landsbyer, kender vi nu udskiftningens kronologiske og geografiske konturer. Men vi savner

fortsat stærkt viden om, hvad det var, der fik godsejere og bønder til at gå sammen om denne enestående ressourcekrævende omlægning af det danske landbrug. Det er karakteristisk, at vi endnu hovedsagelig kender udviklingen fra krongodsområderne vest og nord for København, hvor det statslige kildemateriale er velbevaret. En intensivering af de påbegyndte undersøgelser af udskiftningen og udflytningen på de private godser – på basis af godsarkiverne – ville her være værdifuld. En anden – og fristende – vej, ikke mindst i lyset af den ændrede opfattelse af statens rolle i reformerne, ville være at undersøge effekten af forordningen af 15. juni 1792 »angående adskillige fordele, der tilsiges jorddrotterne i Danmark, som opmuntringer til at udskifte bøndergods af fællesskab«. I den fik godsejeren lov til ikke blot at påligne sine fæstebønder den ganske høje forrentning på 4% pro anno af den kapital, han havde investeret i omlægningen. Han fik også lov til at genforhandle den landgilde, som af Arilds tid havde været låst fast i fæsterens levetid, men som loven nu gav fri. Endnu kender vi kun forordningen. Derimod ikke Rentekammerets forvaltning af denne traditionsbrydende bestemmelse.

Den kendsgerning, at henved halvdelen af Danmarks fæstebønder i løbet af kun godt en generation blev selvejere, har i den grad optaget danske og udenlandske historikere, at det har bremset for spørgsmålet, hvorfor og hvordan denne gennemgribende ændring af ejendomsretten til jorden kunne finde sted. Det er ikke muligt i litteraturen – ikke en gang i Sigurd Jensens disputats om emnet fra 1950 – at finde blot nogenlunde veldokumenterede antagelser om, hvorfor godsejerne solgte, og hvorfor bønderne købte.

At fæstebønderne – midt i en langvarig højkonjunktur – var motiverede for at købe deres fæstegårde til selveje, er måske ikke så vanskeligt at forstå. Forudsat, naturligvis, at de fandt pris og vilkår rimelige. Derimod falder det umiddelbart vanskeligt at forstå, at en klasse som de danske godsejere, hvis politiske indflydelse og sociale position var baseret på jord, i løbet af kun en menneskealder afhændede noget nær halvdelen af dette magtgrundlag.

Det har været antydnet, at godsejerne solgte i protest imod en lovgivning, der undergravede det gamle patriarkalske samfund. Selv om et element af protest kan have indgået i enkelte salg, falder det vanskeligt at acceptere protest som forklaring på hele salgsbølgen. Jens Holmgaard har utvivlsomt ret, når han i festskriftet til Fridlev Skrubbeltrang påviser, at de herregårdsslagtere, der i reformperioden opkøbte hele godser, udskiftede jorden og solgte fæstegårdene til selveje, kunne gøre en endog særdeles god forretning. Og at sådanne totalentrepriser harmonerede godt med reformmønskerne i den politiske ledelse. Men uden for Vest- og

Nordjylland med de mange smågodser kan disse slagtninger ikke forventes at tegne udviklingen.

Hvad man kunne gøre, var at interessere sig for den forrentning af kapitalen, godsejerne fik af henholdsvis det traditionelle fæstegods, og af den kapital, der i den florissante handelsperiode kunne frigøres gennem salg til selveje. I det omfang, naturligvis, at en sådan undersøgelse er meningsfuld. For den dispositionsfrihed, som den almindelige godsejer havde, eksisterede ikke for fideikommisbesidderne. De kunne muligvis nok opnå dispensation til frasalg af fæstegods. Men de kunne ikke selv disponere over pengene, som skulle henlægges til fideikommiskapitalen. En medvirkende årsag, formentlig, til, at så forholdsvis begrænset en del af fæstegodset på øerne overgik til selveje i reformperioden.

Såfremt landboreformerne betragtes som reformer fra neden, bliver det mest påtrængende spørgsmål som nævnt, hvor i reformkomplekset den danske enevælde så skal indplaceres.

Den vej, historikerne må gå, er i så fald – ihvertfald i princippet – oplagt. Det kildemateriale – i form af kommissionsforhandlinger, forarbejder til lovgivning, administrative indgreb, og privat korrespondance – som hidtil er blevet læst ud fra den explicite eller implicite forudsætning, at der var tale om reformer fra oven, må genlæses uden denne forudsætning.

I praksis vil problemerne imidlertid vise sig at være mangfoldige.

Et problem er, at den danske enevælde ikke er en entydig politisk størrelse. Formelt blev beslutningerne truffet i det gehejmestatsråd, der blev reetableret i 1784 efter Guldberg-årenes kabinetsstyre. Reelt var den politiske magt mere spredt. Den fandtes også i de øverste lag af centraladministrationen, frem for alt i Danske Kancelli og i Rentekammeret. Men også hoffet – og her især kronprinsens hofmarskal, Johan Bülow – har krav på opmærksomhed. Lige som den borgerlige opinion i hovedstaden og godsejeropinionen har det.

Hertil kommer, at det politiske mønster var overordentlig kompliceret. De mænd, der kom til magten den 14. april 1784, havde således ikke en politik – udover den at gribe og fastholde magten. En agrarpolitik havde de under ingen omstændigheder. Godsejeropinionen – der vendte sig skarpt imod, at statsmagten intervenerede i forholdet mellem jordens ejere og jordens brugere – havde to stærke fortalere i gehejmestatsrådet i de politiske veteraner J.O. Schack-Rathlou og Frederik Christian Rosenkrantz. Og den position som faktisk førsteminister, som A.P. Bernstorff traditionelt er blevet tilkendt, havde han ikke i de første år efter kuppet.

I stedet for traditionelt at fokusere på de forordninger, der blev udstedt i 1787 og 1788, vil det formentlig være frugtbart at rette søgelyset mod

den påfaldende lange periode af politisk passivitet, der – ihvertfald tilsyneladende – fulgte efter kuppet. Det må give anledning til undren, at der skulle gå mere end to år, før Rentekammerets ambitiøse chef Christian Ditlev Reventlow fandt tiden moden til at foreslå den attenårige kronprins Frederik nedsættelsen af en landbokommission. Og mere end tre år, før de første – og ekstremt forsigtige – landbolove kunne kundgøres. Lige som det i lyset af en ændret opfattelse af enevældens magt og muligheder må undre, at styret i 1788 valgte at tage en frontal kollision med så stærk en modstander som de danske godsejere, hvis uvilje mod reformer det kendte, og hvis modstand det reelt kom til at kapitulere over for.

Kampen om landboreformerne var en kamp med mange alliancer, og den blev ført på mange fronter. I det korte tidsperspektiv vandt godsejerne, snarere end bønderne. Men i lyset af den alternative reformopfattelse vil det være af betydning at få klarlagt, hvilke politiske mål den enevældige statsmagt selv stillede sig, og i hvilket omfang disse mål blev realiserede.

For reformerne betød jo også en sejr for den styreform, der som program var blevet indført i 1660. Men som først kunne realiseres, efter at landboreformerne havde elimineret den feudale barriere mellem fyrste og folk, og dermed muliggjort opbygningen af den moderne stat.

OVERSIGT OVER DE ARBEJDER, DER REFERERES TIL I TEKSTEN

- Erik Arup: Rids af Danmarks Historie. Til Brug ved Universitetsundervisningen. 1921.*
- A. F. Bergsøe: Gehejmestatsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger. I-II. 1837.*
- V. Falbe-Hansen: Stavnbaandsløsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. I. Tiden fra 1733 til 1807. 1888.*
- J. A. Fridericia: Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigørelse i det 18. Aarhundrede. 1888.*
- J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnbaandets Historie. 1888.*
- N. F. S. Grundtvig: Mands Minde 1788-1838. Foredrag over det sidste halve Aarhundredes Historie, holdt 1838. Udg. af Svend Grundtvig. 1877.*
- Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede (1773-1791). 1888.*
- Edvard Holm: Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1784-1799). Københavns Universitets Indbydelsesskrift. 1888.*
- Jens Holmgaard: De nordsjællandske Landboreformer og Statsfinanserne. En Skitse. Erhvervshistorisk Årbog VI. 1954.*
- Jens Holmgaard: En jysk godsslagting. Bagge Lihmes salg af Staarupgaards bøndergods til selveje 1794-1804. Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang. Landbohistoriske Skrifter 4. 1970.*
- Jens Holmgaard: Landboreformerne - drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid XXVII. 1977.*
- Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift. 1986:1.*
- Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919. I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810. 1936.*
- Hans Jensen: Chr. D. Reventlows Liv og Gerning. 1938.*
- Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede. 1950.*
- Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnbåndet i praksis 1733-1788. 1987.*
- Albert Olsen: Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervs politik. Scandia III. 1930.*
- Albert Olsen: Samtidens Syn på den stavnsbundne danske Bonde. Scandia XII. 1939.*
- Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Bonde 1788-1938. 1938.*
- Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier i sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800. 1940.*
- Johannes Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden. Otte Foredrag om Bondestandens Fortid. 1888.*
- J. F. Wegener: Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde. 1843.*